

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Uitvoeringsagenda **Klimaat & Energie**

Voorwoord

De aarde warmt steeds sneller op. Grote delen van de wereld dreigen onleefbaar te worden en ongeschikt voor voedselproductie. Ook in eigen land hebben we steeds meer te maken met de gevolgen van klimaatverandering, zoals extreem weer. De strijd tegen klimaatverandering staat hoog op de agenda van de Nederlandse overheid.

In deze strijd spelen onderwijs, cultuur en wetenschap een hoopgevende rol. Het onderwijs leidt vakmensen op die bijvoorbeeld warmtepompen of zonnepanelen kunnen installeren. Beeldend kunstenaars, film- en theatermakers brengen mensen in beweging, spreken de verbeelding aan en houden een spiegel voor. Wetenschappers geven niet alleen de feiten over klimaatverandering, maar reiken ook telkens nieuwe kennis aan die we zo hard nodig hebben voor duurzaam gedrag en technologieën.

We willen een samenleving waarin de natuur bloeit en iedereen gelijk behandeld wordt, gelijke kansen krijgt en veilig en gezond kan leven. Dat betekent elke dag hard werken om de klimaatdoelen te behalen. Hoe verduurzamen we schoolgebouwen? Hoe maak je voorstellingen met een zo klein mogelijke CO₂-uitstoot? Hoe zorg je voor duurzaamheid in wetenschappelijk onderzoek?

Met deze en andere vragen blijven we de komende jaren aan de slag gaan. Samen kunnen we klimaatverandering vertragen en duurzaamheid versnellen.

De opgaven waar we voor staan zijn groot. Dit vraagt niet alleen om expertise, maar ook om doorzettingsvermogen. Om een lange adem. Het is een grote klus, die we met elkaar stap voor stap gaan klaren. Door de verwarming in schoolgebouwen lager te zetten. Door duurzaam te reizen, met het ov of met de fiets. Door te kiezen voor duurzame leveranciers. In deze uitvoeringsagenda klimaat en energie staan meer dan zeventig acties. Hiermee zetten we belangrijke stappen naar een duurzame aanpak op al onze terreinen. Dit doen we samen met de sectoren, andere ministeries en een breed netwerk aan experts. Samen, doelgericht, voor het klimaat.

We hopen dat iedereen die deze agenda leest dezelfde energie voelt om klimaatverandering tegen te gaan.

Robbert Dijkgraaf

minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Mariëlle Paul

minister voor Primair en Voortgezet Onderwijs

Gunay Uslu

staatssecretaris Cultuur en Media

Inhoud

Voorwoord	2
Ambitie	4
Onderwijs	6
Cultuur	15
Wetenschap	24
Dwarsdoorsijgende thema's	28
Emancipatie & Klimaatrechtvaardigheid	29
Verbeeldings- en ontwerpkracht	32
Europees en internationaal	34
Monitoring en evaluatie	35
SDG's	37

*Samen kunnen we klimaatverandering
vertragen en duurzaamheid versnellen*

Ambitie

OCW zet zich in om klimaatverandering tegen te gaan en zich aan te passen aan de gevolgen van klimaatverandering. De focus ligt op de beleidsterreinen van OCW: onderwijs (huisvesting, scholing), cultuur (monumenten, culturele en creatieve sector, leefomgeving en mobiel erfgoed) en wetenschap. Er is ook aandacht voor klimaatrechtvaardigheid en emancipatie, internationale afstemming en inzet van verbeeldings- en ontwerpkracht bij maatschappelijke opgaves. In deze uitvoeringsagenda van het programma Klimaat & Energie lees je de ambities, doelstellingen en acties waar OCW op inzet. Hiermee dragen we bij aan het behalen van de nationale klimaatdoelen zoals die zijn vastgelegd in de Nederlandse Klimaatwet¹.

Randvoorwaarden

Tijdens de uitvoering van deze agenda is een gezamenlijke aanpak vereist binnen OCW, met onze sectoren, andere ministeries, experts en betrokkenen. De samenwerking met deze partijen buiten OCW vergt ook inzet vanuit die partijen.

Daarnaast is een belangrijke randvoorwaarde het waarborgen van verschillende perspectieven vanuit de samenleving in beleidsontwikkeling en -voering. Transitie vragen om nieuwe manieren van werken en om met de samenleving in gesprek te blijven, door bijvoorbeeld co-creatie.

Tot slot is bewustwording van het belang van samenwerking in de klimaatopdracht van OCW een belangrijke randvoorwaarde, om twee redenen. In de eerste plaats is klimaatverandering een gezamenlijk probleem en vereist daarom een gezamenlijke aanpak. In de tweede plaats gaat het om bewustwording in de samenleving. Duurzaamheid in onderwijs, cultuur, wetenschap en media. Door samenwerking binnen deze terreinen wordt die bewustwording indirect gestimuleerd. Deze uitvoeringsagenda past binnen bestaande middelen op de OCW-begroting.

Sustainable Development Goals

In 2015 zijn de Verenigde Naties 17 Duurzame Ontwikkelingsdoelen overeengekomen, de sustainable development goals (SDG's). Ze vormen tot 2030 een wereldwijd kompas voor uitdagingen als klimaatverandering, milieudegradatie, biodiversiteitsverlies, armoede, ongelijkheid, gewapend conflict. De SDG's richten zich op duurzame ontwikkeling wereldwijd, ook in westerse landen. Nederland heeft zich hier ook aan gecommitteerd. Voor klimaat is een expliciet doel geformuleerd: neem dringend actie om klimaatverandering en haar impact te bestrijden (SDG 13). Daarnaast is OCW beleidsverantwoordelijk voor twee SDG's: kwaliteitsonderwijs voor iedereen (SDG 4) en gendergelijkheid (SDG 5). Met deze agenda dragen we ook bij aan het behalen van een groot aantal andere SDG's.

> ***Bij elk onderdeel in deze agenda is te lezen aan welke SDG's onze inzet bijdraagt. SDG 13 geldt voor de hele agenda en wordt niet bij elk hoofdstuk herhaald.***

Caribisch Nederland

De agenda is van toepassing op heel Nederland, dus ook Caribisch Nederland. Per onderdeel van deze agenda bezien we samen met de Bonaire, Sint Eustatius en Saba (BES-eilanden) of de acties ten volle kunnen worden uitgevoerd in Caribisch Nederland en hoe dat zal gebeuren.

Onderwijs

Duurzaamheid in het onderwijs

Het kabinet onderstreept het belang van duurzaamheid in het onderwijs². Daarom wil het kabinet de kennis en vaardigheden voor duurzaamheid in het onderwijs in brede zin vergroten. Als OCW vinden we het belangrijk om scholen daarin te ondersteunen. Daarom werken we op de onderstaande speerpunten samen met de scholen, de sectorraden, betrokken partijen en andere departementen die het thema duurzaamheid in het onderwijs bevorderen.

Dat doen we onder andere door de volgende acties:

- We delen inspirerende voorbeelden hoe po- en vo-scholen SDG's kunnen benutten bij de invulling van het burgerschaps- onderwijs o.a. via Expertisepunt Burgerschap en SDG Nederland.
- Samen met vier andere ministeries bundelen wij de krachten en werken wij samen op het raakvlak jongeren, duurzaamheid en onderwijs.³ In deze werkgroep werken wij samen met het onderwijs aan een overkoepelende strategie op duurzaamheid in het onderwijs³, startend bij po, vo, so en mbo. Dit doen we vanuit de breedte van de SDG's. Daarnaast werken we per onderwijssector toe naar een ondersteuningsstructuur op maat tot en met 2030.
- We geven een vervolg aan de challenge *duurzaamheid in het onderwijs*, met focus op het initiatief van de leerlingen.⁴
- Ontwikkelingen op het vlak van duurzaamheid gaan snel en veranderen de arbeidsmarkt. Om te zorgen dat deze ontwikkelingen zich snel vertalen in het mbo heeft Samenwerkingsorganisatie Beroepsonderwijs (SBB) bij het onderhoud en ontwikkelen van nieuwe kwalificaties en keuzedelen ook aandacht voor bijvoorbeeld de energietransitie, circulariteit en klimaatadaptatie.
- OCW ondersteunt het onderwijsveld via het Expertisepunt Burgerschap⁵ bij de invulling en vormgeving van het burgerschapsonderwijs, waarin mbo-instellingen het thema duurzaamheid kunnen integreren. Het Expertisepunt kan bijvoorbeeld scholen die zelf behoefte hebben aan ondersteuning bij het integreren van het thema duurzaamheid in het burgerschapsprogramma, verwijzen naar het aanbod.
- We organiseren gesprekken tussen onderwijsinstellingen in het hoger onderwijs om te praten over de inbedding van duurzaamheid in het onderwijs. Voorbeelden en aanbevelingen delen we met de sector.

Belangrijk voor de uitvoering van bovenstaande speerpunten is de nauwe samenwerking met scholen, sectorraden, jongerenorganisaties en andere ministeries die duurzaamheid in het onderwijs bevorderen. Onderwijsinstellingen kennen veel autonomie bij de samenstelling van hun onderwijs. Zij hebben kennis en kunde over onderzoek, innovaties en onderwijs naar verduurzaming, de energietransitie en de verankering hiervan binnen het onderwijsaanbod. OCW ondersteunt en stimuleert onderwijsinstellingen maar schrijft niet voor op welke manier.

Voorbeeld uit de praktijk

Green Office

In zowel het vo, mbo, hbo als op de universiteiten zijn er verschillende initiatieven van Green Offices. Een Green Office is een platform binnen een instelling met het doel om te verduurzamen in al haar facetten. Vaak bestaan de medewerkers van een Green Office uit scholieren, studenten en personeel van de instelling zelf. Naast aandacht voor duurzaamheid in het onderwijs heeft het ook als doel om duurzaamheid in zijn geheel te stimuleren in de instelling.

Het opleiden van vakmensen

Er is een tekort aan mensen met technische kennis en vaardigheden. Dat is een groot probleem. Zonder hun expertise vertraagt bijvoorbeeld de energietransitie en de verduurzaming van woningen. Om de klimaatopgaven te behalen is het daarom belangrijk om voldoende vakmensen (met name technici) op te leiden. Daarom werkt het kabinet samen met werkgevers, het onderwijs en sociale partners binnen het Actieplan Groene en Digitale banen⁶ aan het terugdringen van tekorten in techniek en ICT voor de klimaat- en digitale transitie.

Onze inzet in het actieplan is erop gericht om:

- jongeren te interesseren voor een profiel of vervolgopleiding in bètatechniek;
- het aantal docenten in bètatechniek te vergroten en ondersteunen;
- te zorgen voor een toegankelijk en arbeidsmarktrelevant opleidingsaanbod;
- samenwerking tussen onderwijs en bedrijfsleven te versterken;
- Leven lang ontwikkelen (LLO) te stimuleren via de LLO-katalysator.

Doorlopend is hierbij aandacht voor diversiteit en inclusiviteit.

> *Deze acties dragen bij aan SDG 4*

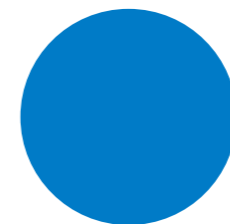

Acties huisvesting gericht op randvoorwaarden

Voor huisvesting van onderwijs, cultuur en monumenten staan veel acties in deze agenda. We beseffen dat ook al voeren we alle acties uit, dan kunnen we met de nu beschikbare middelen niet de totale opgave realiseren. Er zijn op dit moment geen aanvullende middelen beschikbaar om het verduurzamen van gebouwen te versnellen. De huidige stappen zijn binnen de begroting gedekt. Instellingen in het funderend onderwijs en de culturele sector zijn bovendien vaak afhankelijk van investeringen door de gemeenten. Daarom richten we ons met de acties in deze agenda op de randvoorwaarden. Daarmee willen we de sectoren zoveel mogelijk in staat stellen om verder aan de slag te gaan met verduurzaming. Ondertussen blijven we in gesprek met betrokkenen om versnelling van de opgave ook voor elkaar te krijgen.

Huisvesting PO en VO

Verduurzaming van de gebouwen in het primair en voortgezet onderwijs is een grote opgave. Nederland telt ruim 9.000 schoolgebouwen. Op dit moment is nog maar 2% van alle scholen energieneutraal. Dat betekent dat bijna alle schoolgebouwen nog moeten worden verduurzaamd. Het halen van de klimaatdoelen is daarom een gezamenlijke ambitie van schoolbesturen, gemeenten en het Rijk. OCW wil schoolbesturen en gemeenten zoveel mogelijk ondersteunen bij het halen van de klimaatdoelstellingen.

Om ervoor te zorgen dat elke school in Nederland circulair gebouwd en minstens energieneutraal is in 2050, zetten we als OCW de volgende stappen:

- We werken samen met de sector aan een programma om schoolgebouwen doelmatiger en sneller te verduurzamen.⁷ Dat doen we door kennisdeling en bundeling van professionaliteit. Bewezen concepten, werkwijzen en organisatievormen schalen we op.⁸
 - We maken een overzicht van alle scholen in Nederland. Dan weten we welke gebouwen de slechtste energieprestatie hebben, zodat we gericht kunnen verduurzamen. Op termijn wordt hier een materialenpaspoort aan toegevoegd om hergebruik van materialen te faciliteren.
 - We wijzigen de wet⁹ waardoor bij (ver)bouwplannen van onderwijshuisvesting moet worden gekeken naar het volledige kostenplaatje. Dit zorgt voor meer inzicht in de opbrengsten van investeren in verduurzaming.
- Op Bonaire, Sint Eustatius en Saba werken we aan de vervanging en renovatie van het scholenbestand. De gebouwen worden onderhoudsarm gebouwd, uitgerust met zonnepanelen en opvang en gebruik van regenwater wordt mogelijk gemaakt. Voor de DUMAVA voor Caribisch Nederland is een inventarisatie gemaakt van het maatschappelijk vastgoed op de beleidsterreinen van OCW.

> ***Deze acties dragen bij aan SDG's 8, 9, 10, 11, en 12***

Huisvesting mbo en ho

Met de mbo-, hbo- en wo-instellingen werken we samen om hun vastgoed te verduurzamen. De sector monitort de voortgang middels de sectorale routekaarten.

Voor OCW betekent dit dat wij hierin een verbindende rol nemen. Samen met het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en het ministerie van Economische Zaken en Klimaat ondersteunen we de onderwijsinstellingen in hun duurzaamheidsopgave. Dit gebeurt middels verschillende subsidies en door het stimuleren en faciliteren van samenwerking en kennisdeling. Van elkaar leren staat hierin centraal voor OCW.

Om mbo- en ho-instellingen te ondersteunen in hun transitie naar duurzame huisvesting, circulaire gebouwen en klimaatneutraliteit, doen we vanuit OCW het volgende:

- We gaan door met het in kaart brengen van de huidige staat van de huisvesting. De sectorale routekaart is een belangrijk middel hierin. Dit inzicht helpt ons om mbo- en ho-instellingen beter te ondersteunen in samenwerking en kennisdeling.

- We blijven in gesprek met de sector en andere belanghebbenden. We verkennen waar de kansen en knelpunten liggen, ook als het gaat om overheidsbeleid. We onderzoeken wat we van elkaar kunnen leren. Als overheid hebben we een belangrijke rol als verbinder daarin.

> *Deze acties dragen bij aan SDG's 8, 9, 10, 11 en 12*

Voorbeeld uit de praktijk

SustainaBul, een coöperatieve benchmark en ranglijst van duurzaamheid

Elk jaar organiseert de Coöperatie Leren voor Morgen de SustainaBul.¹³ Er is een SustainaBul voor vo, mbo en ho. De instellingen brengen op basis van een vragenlijst in kaart hoe zij duurzaamheid in de school ontwikkelen. Hierdoor krijgen ze inzicht in waar ze staan en welke vervolgstappen gezet kunnen worden. Via tussentijdse gesprekken bespreken de deelnemers de voortgang en resultaten met elkaar. Alle deelnemers worden landelijk op de kaart gezet als scholen die duurzaamheid en de SDG's belangrijk vinden.

Ondersteuning bij verduurzaming maatschappelijk vastgoed

Onder maatschappelijk vastgoed verstaan we bij OCW het vastgoed van onderwijsinstellingen, gemeenten, culturele en creatieve sector en monumenten. Volgens berekeningen van de sectorale routekaarten was er te weinig geld voor de verduurzaming van het maatschappelijk vastgoed. Door dit tekort bleven klimaatdoelen buiten bereik.

Daarom maakte het kabinet op Prinsjesdag 2021 geld vrij voor de verduurzaming van maatschappelijk vastgoed. Het Coalitieakkoord stelt via het Klimaatfonds voor de periode 2024-2030 in totaal € 2,75 miljard (indicatief) beschikbaar voor de verduurzaming van al het maatschappelijk vastgoed. Daarmee kunnen we een deel van de opgave realiseren.

Dat gebeurt onder andere via onderstaande instrumenten:

- De *subsidieregeling Duurzaam Maatschappelijk Vastgoed (DUMAVA)*¹⁰ loopt sinds 2022. Deze subsidie biedt eigenaren van maatschappelijk vastgoed financiële ondersteuning. De regeling is voor het brede maatschappelijk vastgoed, waaronder de onderwijssector.
- Bij het Kennis- en innovatieplatform verduurzaming maatschappelijk vastgoed (KIP MV)¹¹ kunnen instellingen terecht met vragen.
- Via het *Ontzorgingsprogramma maatschappelijk vastgoed*¹² bieden provincies kleinere maatschappelijk vastgoedeigenaren ondersteuning en begeleiding op maat. Schoolbesturen in het primair en voortgezet onderwijs kunnen gebruik maken van deze ondersteuning. Het programma is een samenwerking tussen de rijksoverheid en provincies.

Cultuur

Ook de culturele en creatieve sector staat voor de opgave om te verduurzamen. De podiumkunsten, archieven, monumenten, musea, bibliotheken en media, maar ook kleine bijzondere sectoren als mobiel erfgoed hebben hun eigen kenmerken en specifieke uitdagingen. In algemene zin spant OCW zich in om het belang van verduurzamen onder de aandacht te brengen en aan te moedigen om aan de slag te gaan. Soms zijn aanvullende acties al ingezet, maar in een aantal gevallen moeten deze nog (verder) ontwikkeld worden. Een integrale aanpak heeft hierbij de voorkeur, maar in sommige gevallen is er sprake van een bijzondere verantwoordelijkheid van OCW zoals bij de rijksmusea.

Monumenten

Veel monumenten kunnen niet verduurzaamd worden tot een energieneutraal pand. Althans, niet zonder afbreuk te doen aan de monumentale waarden. Dat is echter geen reden om niets te doen: er zijn veel mogelijkheden om monumenten energiezuinig te maken. Als verduurzaming in deze sector kan, kan het overal.

Als OCW gaan we verder met het ondersteuningsbeleid om de monumentensector zorgvuldig te verduurzamen. Daarbij zetten we enerzijds in op het geschikt maken van generieke regelingen voor monumenten. Zo werken we met EZK aan de aanpassing van de ISDE-subsidie voor verduurzaming van woningen, zodat deze beter aansluit bij de wensen van monumenteneigenaren. Maar we kijken ook naar onze eigen subsidieregelingen. Zo financiert OCW duurzaamheidsonderzoeken in de *Subsidieregeling stimulering herbestemming monumenten* en de *Subsidieregeling instandhouding monumenten (Sim)*. Ook worden via het Nationaal Restauratiefonds laagrentende leningen verstrekt aan monumenteigenaren.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) ondersteunt als partner binnen het KIP MV de sector met de uitvoering van de Routekaart Verduurzaming Monumenten.¹⁴ Dat gebeurt via het programma *Erfgoed en Duurzaamheid (2023-2026)*.

Dit programma onderzoekt verduurzamingstechnieken, stimuleert kennisdeling en ontwikkelt handreikingen voor monumenteneigenaren, gemeenten en specialisten,¹⁵ zoals recent ook het Afwegingskader verduurzamen rijksmonumenten voor gemeenten.

In de Routekaart Verduurzaming Monumenten stelt de sector als doel om de CO₂-uitstoot van monumenten te verminderen met 40% in 2030 en 60% in 2040.

Om deze ambitie te ondersteunen, zetten we als OCW in op de volgende acties:

- Vooruitlopend op mogelijke Europese wetgeving verkennen we samen met de sector streefnormen voor monumenten. Daarmee willen we monumenteneigenaren perspectief bieden en aanzetten tot verduurzaming.
- In samenwerking met het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en het ministerie van Economische Zaken en Klimaat maken we generieke subsidieregelingen voor verduurzaming, zoals DUMAVA, zo toegankelijk mogelijk voor monumenteneigenaren.
- We werken aan ondersteuning voor het samenwerkingsverband van de Routekaart Verduurzaming Monumenten. Dat geeft de sector meer slagkracht.
- Samen met het Interprovinciaal Overleg (IPO) en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) verkennen we de samenhang tussen restauratie- en instandhoudingssubsidies en duurzaamheid.¹⁶

Parallel aan de verduurzaming van de gebouwen starten we een traject om de milieulast (voetafdruk) van de gebruikskant te inventariseren en uiteindelijk te reduceren.

> *Deze acties dragen bij aan SDG's 8, 9, 10, 11 en 12*

Culturele en creatieve sector

Het belang om te verduurzamen wordt sterk gevoeld in de culturele en creatieve sector. Organisaties en makers binnen de podiumkunsten, archieven, musea, bibliotheken en media treffen maatregelen om CO₂-uitstoot te verminderen. Regelmatig ontbreken kennis, middelen en capaciteit om concrete stappen te zetten. Kennis over duurzaamheid en verduurzaming is vaak versnipperd en er vindt nog weinig kennisuitwisseling plaats. Ook is de klimaatimpact van de sector nog niet goed in beeld.

We onderzoeken samen met de sector hoe we deze kunnen stimuleren en ondersteunen bij de duurzaamheidsopgave. Dat doen we in overleg met de andere overheden. We gebruiken hierbij het advies van de Raad voor Cultuur¹⁷, onderzoeken van de Boekmanstichting en ideeën vanuit de sector.

Daarvoor nemen we de volgende acties:

- We gaan met de belanghebbenden uit de culturele en creatieve sector in gesprek over verduurzaming van huisvesting en bedrijfsvoering (waaronder ook de productieprocessen en de digitale transformatie vallen).
- We gaan in gesprek met betrokken ministeries en andere overheden over samenwerking en aansluiting op het verduurzamingsvraagstuk.
- We verkennen hoe de cultuursubsidies van 2025-2028 kan fungeren als ingroeimodel om duurzaamheid een structurele plek te geven in de culturele sector.
- We analyseren hoe verduurzaming van de culturele sector in andere Europese landen is opgepakt en ingebed. Daarna bekijken we welke aanpakken effectief en toepasbaar zijn in Nederland.
- We starten met het inzichtelijk maken van de klimaatimpact van de sector en we onderzoeken wat de beste methode is om dit te monitoren.¹⁸

- We onderzoeken de mogelijkheid van een kennisplatform waarin de sector kan samenwerken en kan leren van elkaar en van andere maatschappelijke sectoren. Daarbij kijken we ook naar bestaande initiatieven zoals het KIP MV en ACTIE als Cultuur¹⁹.

In de eerste helft van 2024 ontvangt de Tweede Kamer de beleidsreactie op het advies van de Raad voor Cultuur. Daarin informeren we de Tweede Kamer over hoe we de culturele en creatieve sector kunnen stimuleren en ondersteunen om verder te verduurzamen. Natuurlijk zonder afbreuk te doen aan artistieke vrijheid. Leidend bij deze duurzaamheidsambitie zijn de nationale klimaatdoelen zoals die zijn vastgelegd in de Nederlandse klimaatwet, maar bijvoorbeeld ook de doelstellingen van Nederland circulair in 2050. De doelstelling is daarmee dat ook de culturele- en creatieve sector bijdraagt aan de tot 55% CO₂-vermindering in 2030 en volledige energieneutraliteit in 2050. Dit sluit aan op de nationale klimaatdoelstelling.

› *Deze acties dragen bij aan SDG's 8, 9, 10, 11 en 12*

Museale sector

Bij de meer dan 450 gecertificeerde musea die Nederland telt, spelen naast het gebouw ook het collectiebeheer en de bedrijfsvoering een belangrijke rol. Als OCW ondersteunen we de museale sector bij verduurzamingsopgave met vakkennis via de RCE. We hebben een bijzondere verantwoordelijkheid voor de 29 rijksmusea die de rijkscollecties beheren.²⁰

Voor musea die niet gevestigd zijn in een monument zijn de nationale klimaatdoelen leidend zoals die zijn vastgelegd in de Nederlandse Klimaatwet, maar bijvoorbeeld ook de doelstellingen van Nederland circulair in 2050. De doelstelling is daarmee dat ook de culturele- en creatieve sector bijdraagt aan de tot 55% CO₂-vermindering in 2030 en volledige energieneutraliteit in 2050. Voor musea in monumenten gelden de doelstellingen van de Routekaart Verduurzaming Monumenten.

Om deze doelen te bereiken, ondernemen we de volgende acties:

- Vanaf 2024 bieden we rijksmusea die huisvestingssubsidie ontvangen tot en met 2050 in totaal 5 miljoen per jaar extra financiële ondersteuning voor hun verduurzamingsopgave.²¹
- Samen met de sector onderzoeken we hoe verduurzaming een vaste plek krijgt in de bekostiging van rijksmusea. Ook hoe verduurzaming onderdeel kan worden van het beheer van de rijkscollectie.²²
- De RCE ondersteunt de sector met kennis en kunde als partner van het Kennis- en Innovatieplatform Maatschappelijk Vastgoed (KIP-MV).
- De RCE verkent samen met de sector welke vervolgacties kunnen voortvloeien uit de *Klimaatverklaring voor erfgoedorganisaties*.²³ De verklaring is inmiddels ondertekend door meer dan 50 organisaties, waaronder veel musea.

> **Deze acties dragen bij aan SDG's 8, 9, 10, 11 en 12**

Cultureel erfgoed in de leefomgeving

De energietransitie heeft een grote impact op onze leefomgeving. In verschillende regio's in Nederland komen zon- en windparken. Wijken gaan van het gas af en vanaf 2050 is onze economie circulair. Dit heeft invloed op de omgeving. Ook vanuit de Europese Green Deal komen voorstellen die om veel ruimte vragen. Dat raakt aan het cultureel erfgoed in Nederland. OCW beschermt en ontwikkelt dat erfgoed. OCW gebruikt daarbij erfgoed ook in ontwerp bij ruimtelijke ontwikkeling. Denk aan monumenten, historische stads- en dorpsgezichten, cultuurlandschappen, archeologie en werelderfgoed.

Om het erfgoed tijdens de duurzaamheidstransitie te behouden en te versterken, op gebied van energie, water, klimaat, biodiversiteit en circulaire economie, gaan we in gesprek met de betrokken ministeries en belanghebbenden.

We ondersteunen hen bij nationale programma's, zoals:

- de overgang van de Nationale Omgevingsvisie (NOVI, 2021)²⁴ naar de Nota Ruimte (2024) en de uitwerking van het programma NOVEX.²⁵ Daarin werken alle (mede)overheden samen voor de inrichting van Nederland.
- plannen op het gebied van de energietransitie, zoals de nationale programma's Regionale Energiestrategieën (RES)²⁶, Energiehoofdinfrastructuur (NPE)²⁷ en duurzame energie-industrie.²⁸
- het Nationaal Programma Lokale Warmtetransitie (NPLW)²⁹. Dit programma ondersteunt gemeenten bij de lokale warmtetransitie met kennis en kennisproducten.
- andere programma's die invloed kunnen hebben op cultureel erfgoed, zoals het Nationale Plan Circulaire Economie.³⁰

De RCE start een programma waarin praktische uitvoering en ondersteuning gegeven wordt aan de bovenstaande inspanningen. Het programma wordt in 2023 uitgewerkt. In 2023 leidt dit tot de volgende resultaten:

- onderzoeken welke rol erfgoed heeft in de Regionale Energiestrategieën;
- een (ontwerpde) visie op het energieneutraal maken van historische stadscentra;
- een evaluatie van drie pilots erfgoed-inclusieve aardgasvrije wijken, met handvatten voor de aardgasvrije wijken van de toekomst.

> ***Deze acties dragen bij aan SDG's 3, 4 en 11***

Mobiel erfgoed

Vergroening van de mobiliteit is onderdeel van het Coalitieakkoord.³¹ Dit heeft ook gevolgen voor het mobiele erfgoed. Oude auto's, treinen, schepen en vliegtuigen zijn nu nog afhankelijk van fossiele brandstoffen. Denk bijvoorbeeld aan de stoomtreinen op de museumspoorlijnen en de oldtimers die in clubverband bij elkaar komen. De sector is relatief klein en de verduurzaming ervan kent zeer specifieke uitdagingen. Maatwerk is daarom nodig om de sector in staat te stellen het erfgoed in stand én in beweging te houden.

Vanuit de sector is in 2023 een 'Verklaring Duurzaamheid' geschreven. In negen punten heeft de stichting Mobiele Collectie Nederland (MCN) zich uitgesproken over duurzaamheid in relatie tot behoud en gebruik van mobiel erfgoed.³²

We zien diverse initiatieven vanuit de sector, zoals de ontwikkeling van CO₂-neutrale synthetische brandstoffen. Hierbij loopt men soms tegen belemmeringen aan. Zo heeft de historische luchtvaart te maken met sterke regulering en veiligheidsvoorschriften. Overstappen naar andere brandstoffen is niet zomaar mogelijk.

We kijken waar de sector ondersteund kan worden en ondernemen daartoe de volgende acties:

- We gaan in gesprek met het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat over belemmeringen die de sector ervaart rondom de bestaande wet- en regelgeving.
- We werken samen met de sector aan een nieuwe beleidslijn, met daarbij nadrukkelijk aandacht voor de duurzaamheidsopgave.³³
- We ondersteunen de sector met inzet van kennis vanuit de RCE, bijvoorbeeld via het Platform Mobiel Erfgoed.³⁴

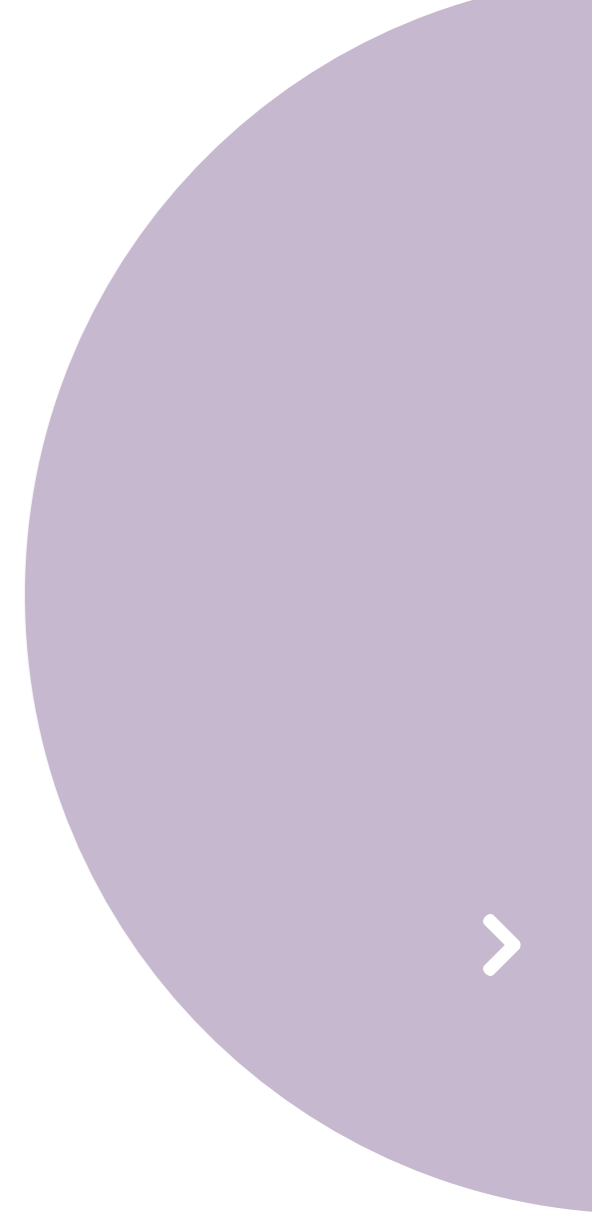
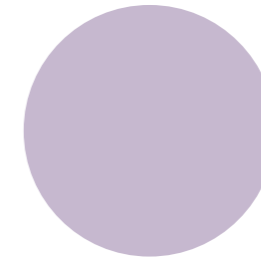
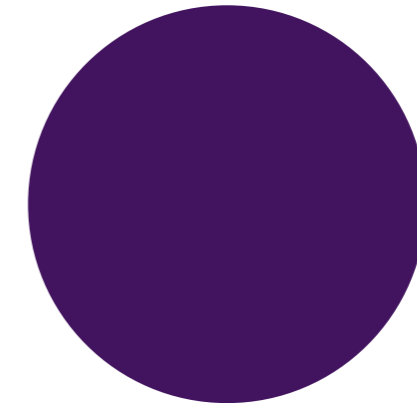
> *Deze acties dragen bij aan SDG's 7, 9 en 11*

Wetenschap

Wetenschappelijke kennis is van cruciaal belang om inzicht te krijgen in de staat van de huidige klimaatverandering en de prognoses voor de toekomst. Daarnaast geeft het inzicht in onze eigen impact op het klimaat en een beeld van de maatregelen die we kunnen nemen om opwarming van de aarde te kunnen afremmen. Tot slot helpt het ons ook met de aanpassingen van de maatschappij die nodig zijn voor een veranderend klimaat. Bijvoorbeeld door nieuwe concepten te ontwikkelen voor een leefbare stad.

Als ministerie verantwoordelijk voor wetenschap willen we het stelsel van onderzoek en wetenschap versterken en toekomstbestendig maken. Door de basis te verstevigen, geven we ruimte aan divers talent. Hierdoor kan Nederland zich internationaal onderscheiden, waardoor we de maatschappelijke impact en de publieke erkenning kunnen vergroten. Juist ook op het gebied van klimaatonderzoek en de verduurzaming van Nederland.

Klimaatonderzoek en duurzaamheid in wetenschap geven we vorm langs drie hoofddoelen.

Per doel geven we aan welke acties we ondernemen om daar invulling aan te geven:

- We financieren klimaat-, duurzaamheids- en energie-wetenschap via bestaande algemene instrumenten, vaak via onze partners. We blijven bij hen benadrukken hoe relevant dit type onderzoek is. Daar hebben we continu aandacht voor. Als we een nieuw instrument opzetten, houden we oog voor hoe dit binnen het betreffende wetenschapsdomein kan bijdragen aan inzichten voor klimaat, duurzaamheid en energie. Zowel binnen de bestaande instrumenten, als bij nieuw op te zetten financiering moet er binnen klimaatwetenschap meer aandacht komen voor systeemverandering, samenwerking en transdisciplinariteit.
- We besteden aandacht aan duurzaamheid tijdens het onderzoeksproces onder andere door het benadrukken van het belang hiervan. Daarnaast denken we met onze nationale en internationale partners na over manieren om dit structureel te maken. Dit kan gaan over de vermindering van energieverbruik en afval, maar ook over het verminderen van vliegverkeer en duurzaam dataopslag en -gebruik. Verder hebben we ook een verantwoordelijkheid voor onderzoeksinfrastructuren. Dat zijn de apparaten of andere grootschalige middelen die nodig zijn om onderzoek te doen.

We onderzoeken de mogelijkheden van aanvullende eisen voor duurzame bouw en gebruik van deze faciliteiten.

- We promoten het gebruik van integrale wetenschappelijke kennis bij het maken van klimaatbeleid. We werken samen met andere ministeries om het belang van wetenschap voor beleid nog beter te benutten. Concreet pakken we met het veld initiatieven op en helpen we wetenschappers bij het vinden van ingangen tot beleid. (Klimaat)wetenschap staat nog niet altijd op de voorgrond bij de beleidsontwikkeling, dat willen we verbeteren. Het klimaatbeleid kan namelijk alleen slagen via een integrale systemische aanpak (van wetenschap, beleid en maatschappelijke stakeholders en bedrijven).

> *Deze acties dragen bij aan SDG's 7, 9, 11, 12, 14 en 15*

Voorbeeld uit de praktijk

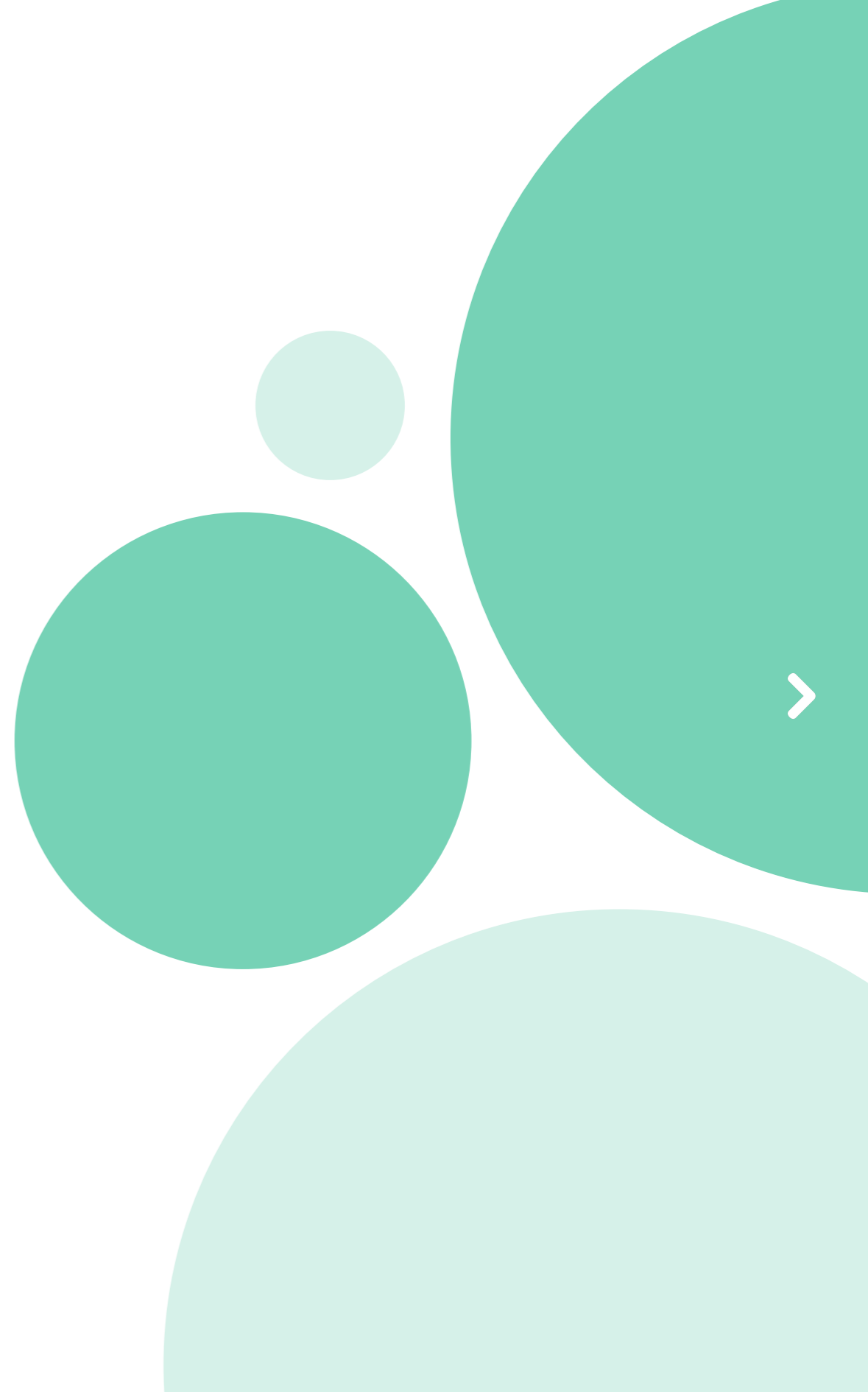
Green Labs NL: de aanjager voor een groenere wetenschap!

De huidige generatie wetenschappers weet en wil het; wetenschappelijk onderzoek moet veel duurzamer. Denk aan vermindering van energieverbruik of CO₂-uitstoot door vliegreizen. Green Labs NL³⁵ is opgericht om de transitie naar rechtvaardige en duurzame wetenschap te versnellen. Het ondersteunt het groeiende aantal lokale 'Green Lab' initiatieven en verbindt relevante stakeholders voor samenwerking. Green Labs NL geeft lezingen en workshops, organiseert evenementen en runt landelijke projecten op het gebied van duurzame lab certificering, afval en biomedisch onderwijs.

Dwarsdoorsnijdende thema's

Emancipatie & Klimatrechtvaardigheid

We wonen in een welvarend land dat inzet op rechtvaardig klimaatbeleid. Daarmee willen we voorkomen dat Nederlanders onevenredig worden geraakt door de nadelige effecten van klimaatverandering. Ook willen we dat sociale en genderongelijkheid in Nederland niet wordt vergroot door klimaatverandering of klimaatbeleid. Daarnaast hebben we oog voor de grote schade van natuurrampen in Caribisch Nederland en de beperkte middelen van mensen voor herstel en opbouwwerkzaamheden.

Een gebrek aan (economische) zelfstandigheid en besluitvormingsmacht kan vrouwen beperken.^{40,41} Bijvoorbeeld in hun vermogen om zich aan te passen aan of te verweren tegen klimaatverandering. Daarnaast zorgen ook in Nederland genderstereotype rollen³⁶ en taakverdelingen (zowel binnenshuis als op de werkvloer) voor kwetsbaarheid onder vrouwen voor klimaatverandering. En werken bestaande inkomens- en machtsverschillen tussen mannen en vrouwen door, in een verschil in kwetsbaarheid voor klimaatverandering. Tegelijkertijd bieden vrouwen groot potentieel in de groene transitie.

Onderzoek laat zien dat vrouwen (meer dan mannen) bereid zijn tot gedragsverandering om duurzaamheidsdoelen te bereiken.^{37, 38} Ook kunnen vrouwen een grote bijdrage leveren in het verkleinen van de arbeidskrapte in de technieksector.^{39,40,41}

Het kabinet wil burgers, huishoudens en gemeenschappen, bedrijven en coöperaties en dorpen en steden in staat stellen een duurzame omslag te maken. Ze zorgen ervoor dat iedereen mee kan doen, de vervuiler betaalt en niemand achterblijft. Zo doet het kabinet recht aan de aarde, aan volgende generaties en aan elkaar.

Als OCW dragen we bij aan deze ambitie door:

- *Een startverkenning.* We willen intersectioneel⁴² zicht krijgen op de gevolgen van klimaatverandering en klimaatbeleid op gender in Nederland. Vanuit de startverkenning worden vervolgacties uitgezet.
 - *Toegankelijkheid klimaatbanen⁴³.* Vrouwen zijn in de minderheid in de bèta, techniek en ICT-banen. We zorgen ervoor dat gender niet van invloed is op studie- en loopbaankeuzes van leerlingen of op hoe een leerling geadviseerd wordt door diens leraar⁴⁴. Ook focussen we op het toegankelijker maken van bijvoorbeeld de technieksector voor vrouwen, door het Actieplan Groene en Digitale Banen⁴⁵.
 - *Genderdiversiteit in de top.* We streven naar meer vrouwen in topposities in klimaatbanen en in de politieke besluitvorming. Dit is in lijn met de maatregelen in de Emancipatienota⁴⁶. Meer vrouwen in de top kan besluitvorming gericht op het bereiken van duurzaamheidsdoelen verstevigen.
- Met deze acties dragen we bij aan het commitment dat Nederland gaf tijdens de CSW66⁴⁷ slotverklaring.
- > ***Deze acties dragen bij aan SDG's 5, 10 en 16***

Voorbeeld uit de praktijk

Girls' Day: meiden laten kennismaken met bèta, techniek en IT

Tijdens Girls' Day zetten meer dan 200 bedrijven door heel Nederland hun deuren open om meiden tussen de 10 en 15 jaar kennis te laten maken met bèta, techniek en IT. In Nederland is het aandeel vrouwen in technische of IT-beroepen nog lager dan in de landen om ons heen. Uit onderzoek blijkt dat meiden al op jonge leeftijd een studie of beroep in bèta, techniek en IT uitsluiten. Dat komt onder andere door een beperkt beeld van technische opleidingen en beroepen en genderstereotype verwachtingen in de samenleving. Door Girls' Day wil Expertisecentrum VHTO, dat Girls' Day organiseert, meiden een beter beeld geven van deze beroepen en hun mogelijkheden in deze sectoren. In 2023 deden meer dan 9.000 meiden mee aan Girls' Day. Bijna een derde van deze deelnemende meiden, zegt nu eerder een technische studie of beroep te overwegen dan voor Girls' Day.

Verbeeldings- en ontwerpkracht

De culturele en creatieve sector kan een belangrijke bijdrage leveren aan een duurzamere wereld. Veel creatieve professionals bedenken en creëren nieuwe werelden, scenario's en toekomst. Verbeeldingskracht, voorstellingsvermogen en creativiteit kunnen ons helpen. Met het bedenken en maken van nieuwe ideeën, alternatieven en technologieën. Daarmee kunnen ze bijdragen aan een schonere, eerlijkere en slimmere wereld.⁴⁸

Het innovatieve karakter en de verbeeldingskracht van de sector willen we beter benutten om de impact van klimaatverandering zichtbaar te maken voor een groot publiek en bewustwording te stimuleren. De sector kan gevolgen van klimaatverandering inzichtelijk en invoelbaar maken. Voor mens en samenleving.

Om dit te bereiken, nemen we de volgende acties:

- We verbinden het culturele en creatieve veld nog beter met de samenleving. Kunst en cultuur staan immers midden in de samenleving. Samen ontdekken we welke oplossingsrichtingen, alternatieven en toekomst er mogelijk zijn. De menselijke maat is hierbij een vertrekpunt.
- Samen met de verschillende sectoren verkennen we de oprichting van een stimuleringsprogramma. Het doel van dit programma is om de rol die de sectoren kunnen spelen als inspirator en katalysator bij de verduurzamingsopgave te versterken. Waar mogelijk sluiten we ook aan bij bestaande initiatieven.

Daarnaast gaan we door met lopende programma's:

- Publieke Ontwerppraktijk (PONT, 2023-2025).⁴⁹ Het doel van het programma is om de impact van ontwerp en een ontwerpende aanpak bij opgaven te vergroten. Het programma slaat een brug tussen ontwerpers en overheden. De samenwerking tussen de ontwerp- en de publieke sector kan verschil maken om de noodzakelijke verandering op gang te brengen.
 - Actieprogramma Ruimtelijk Ontwerp (2021-2024). Dit is een onderdeel van het programma Mooi Nederland. Actieprogramma Ruimtelijk Ontwerp is een stimuleringsprogramma om de inzet van ruimtelijk ontwerp bij de aanpak van opgaven te versterken en een integrale benadering te stimuleren. Dit doen we samen met het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
 - Het Programma Erfgoed en Duurzaamheid van de RCE. In het laboratorium duurzaamheid zijn creativiteit, innovatie en ontwerpend onderzoek belangrijke pijlers. Hierin komen expertise in ontwerp, duurzaamheid en erfgoed samen.
 - We gaan door met de Erfgoed Deal. Hierin stimuleert de kracht van ontwerp de verbinding tussen maatschappelijke transitie en erfgoed.
- > **Deze acties dragen bij aan SDG 9**

Europees en internationaal

Klimaatverandering is inherent een internationale uitdaging. Daarom is er ook in Europa volop aandacht voor het klimaat. In december 2019 presenteerde de Europese Commissie (EC) plannen voor een Europese Green Deal⁵⁰. De Green Deal bestrijkt alle sectoren van de economie, vooral vervoer, energie en infrastructuur, en is een kapstok voor concrete maatregelen.

De Europese Klimaatwet maakt een wettelijke verplichting van minstens 55% CO₂-vermindering in 2030⁵¹ en klimaatneutraliteit in 2050. Om het Europese klimaatbeleid in lijn te brengen met deze doelstellingen introduceerde de EC het beleidsvoorstellenpakket Fit for 55.

Daarnaast worden doorlopend voorstellen gepubliceerd die raken aan duurzaamheid, bijvoorbeeld op het gebied van landbouw en de gebouwde omgeving. Deze voorstellen zijn vaak ook relevant voor het beleid van OCW.

- Wij zorgen ervoor dat de thema's en problemen waar onze sectoren mee te maken krijgen, bekend zijn in Brussel. Dit doen we door in de relevante Raad van Ministers te onderhandelen over (wetgevende) voorstellen, te praten met de EC vóór publicatie van een voorstel en te reageren op consultaties.
- We gebruiken aanbevelingen vanuit de Europese Unie (EU) om duurzaamheid op informele, vrijblijvende wijze te stimuleren en te faciliteren. Dit kan bijvoorbeeld op het gebied van scholing, waarin de autonomie van Nederland prevaleert. In dat opzicht kunnen instrumenten van de EU, zoals Erasmus+, gebruikt worden om scholen te ondersteunen bij hun inzet op verduurzaming van het onderwijs, zowel inhoudelijk als in de bedrijfsvoering.
- We zorgen er ook voor dat internationale verdragen en verklaringen, zoals de Raad van Europa en Unesco, helpen om verduurzaming van onze beleidsterreinen te stimuleren. We zorgen dat die in lijn zijn met wat mogelijk en wenselijk is binnen Nederland en dat de voorstellen in het veld landen.
- We zoeken contact met beleidsmakers in andere landen. Zo leren we van de goede voorbeelden uit het buitenland over de verduurzaming van onze beleidsterreinen. Voor dat beleidsleren kunnen we internationale bezoeken of online uitwisselingen organiseren.

Monitoring en evaluatie

Om zicht te houden op de effectiviteit van onze acties en waar nodig tijdig te kunnen bijsturen, rapporteren we elk half jaar via een voortgangsrapportage. In onze rapportages zetten we op een rij welke acties wij en andere betrokken partijen hebben ondernomen. We evalueren welke actie is uitgevoerd, hoe deze is ervaren en hoe effectief de actie was. Waar nodig formuleren we nieuwe acties.

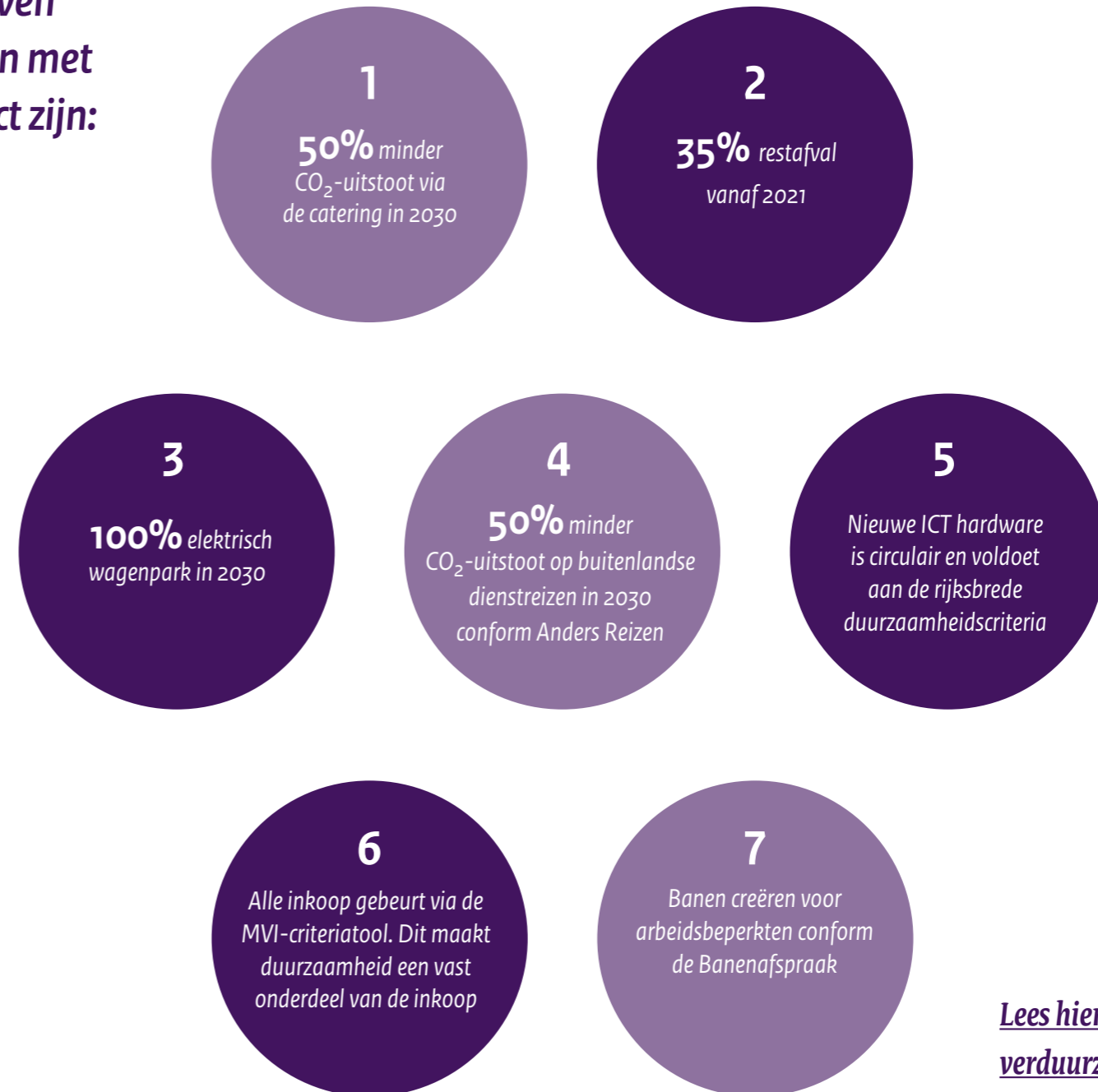

Wat gebeurt er op het ministerie zelf?

Als ministerie willen we een positieve impact op milieu en samenleving maken. Daarom werken we ook binnen de eigen organisatie hard aan duurzaamheid. We passen in onze bedrijfsvoering en inkoop duurzame oplossingen toe. We ondersteunen en stimuleren andere overheden ons voorbeeld te volgen. Zo dragen we bij aan de duurzame transitie van Nederland.

Net als de andere ministeries heeft OCW als doel om CO₂-neutraal te zijn in 2030. Om dat te monitoren heeft OCW de CO₂-prestatieladder ingevoerd. Dit systeem meet onze CO₂-uitstoot en helpt ons met het verminderen ervan.

De zeven doelen met impact zijn:

[Lees hier verder over de verduurzaming van de bedrijfsvoering van OCW](#)

Overzicht Sustainable Development Goals (SDG's)

De Sustainable Development Goals (SDG's) zijn zeventien doelen om wereldwijd antwoord te geven op klimaatverandering en een rechtvaardige toekomst. De SDG's vormen voor de periode tot 2030 een mondiaal kompas voor uitdagingen als armoede, onderwijs en klimaatverandering. Met deze Uitvoeringsagenda Klimaat & Energie kan OCW direct of indirect bijdragen aan het halen van een groot aantal SDG's.

Eindnoten

- 1 [Nederlandse Klimaatwet.](#)
- 2 In o.a. het [Nationaal Programma Circulaire Economie 2023-2030, DuurzaamDoor, Actieplan Groene Digitale Banen en Groenpact](#)
- 3 In 2021 startte de interdepartementale werkgroep Duurzame School met de ministeries van I&W, LNV, BZK, EZK en OCW. In deze werkgroep wordt er samengewerkt op het snijvlak van duurzaamheid, jongeren en onderwijs.
- 4 Starthubs. Innovatieve oplossingen voor meer duurzaamheid in het onderwijs. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://starthubs.co/nl/ocw/innovatieve-oplossingen-voor-meer-duurzaamheid-in-het-onderwijs/briefing>
- 5 Het Expertisepunt Burgerschap deelt actuele informatie, tips en inspiratie over het vormgeven van burgerschapsonderwijs in het primair onderwijs (po), het voortgezet onderwijs (vo) en het middelbaar beroepsonderwijs (mbo).
- 6 Kamerstukken II 2022/23, [29544, nr. 1173](#)
- 7 Kamerstukken II 2022/23, [36200 VIII, nr. 218](#)
- 8 Kamerstukken II 2022/23, [36200 L, nr. 1](#)
- 9 Overheid.nl. Consultatie Wetsvoorstel doelmatige aanpak onderwijshuisvesting. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://internetconsultatie.nl/onderwijshuisvesting/b1>
- 10 Rijksdienst voor Ondernemend Nederland. Subsidieregeling duurzaam maatschappelijk vastgoed. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://www.rvo.nl/subsidies-financiering/dumava>
- 11 Rijksdienst voor Ondernemend Nederland. Kennis- en innovatieplatform verduurzaming maatschappelijk vastgoed. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://www.rvo.nl/onderwerpen/verduurzaming-utiliteitsbouw/maatschappelijk-vastgoed/kip-mv>
- 12 Rijksdienst voor Ondernemend Nederland. Ontzorgingsprogramma maatschappelijk vastgoed. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://www.rvo.nl/onderwerpen/verduurzaming-utiliteitsbouw/maatschappelijk-vastgoed/ontzorgingsprogramma>
- 13 Studenten voor Morgen. Sustainabul. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://sustainabul.com/>
- 14 Duurzaam Erfgoed (2020). Routekaart Verduurzaming Monumenten. Geraadpleegd op 1 september 2023 via <https://www.duurzaamerfgoed.nl/>
- 15 Kamerstukken II 2022/23, [31511, nr. 51](#)
- 16 Kamerstukken II 2022/23, [32156, nr. 123](#)
- 17 Raad voor Cultuur (2023). Cultuur Natuurlijk, hoe duurzaamheid en cultuur elkaar versterken. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://www.raadvoorcultuur.nl/documenten/adviezen/2023/06/14/cultuur-natuurlijk>
- 18 Kamerstukken II 2022/23, [32820, nr. 499](#)
- 19 Actie als Cultuur. Geraadpleegd op 4 oktober 2023 via <https://actiealscultuur.nl/>
- 20 [Erfgoedwet](#)
- 21 Kamerstukken II 2023/24, [32820, nr. 511](#)
- 22 Kamerstukken II 2022/23, [32820, nr. 482](#)
- 23 Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (2023). Klimaatverklaring voor erfgoedorganisaties. Publicatie. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/duurzaamheid/documenten/publicaties/2022/01/01/klimaatverklaring-voor-erfgoedorganisaties>
- 24 Kamerstukken II 2019/20, [34682 nr. 53](#)
- 25 Kamerstukken II 2021/22, [34682 nr. 100](#)
- 26 Nationaal Programma Regionale Energiestrategie. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://regionale-energiestrategie.nl/default.aspx>
- 27 Kamerstukken II 2022/23, [31239 nr. 380](#)
- 28 Kamerstukken II 2022/21, [32813, nr. 733](#)
- 29 Nationaal Programma Lokale Warmtetransitie. *Programma Aardgasvrije Wijken*. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://www.aardgasvrijewijken.nl/default.aspx>
- 30 Kamerstukken II 2022/2023, [32852 nr. 225](#)
- 31 [Coalitieakkoord 2021 – 2025: Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst \(overheid.nl\)](#)

- 32 Stichting Mobiele Collectie Nederland (2023). Verklaring over duurzaamheid van MCN. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via https://www.mobiel-erfgoed.nl/docs/1674899637_MCN_verklaring_duurzaamheid.pdf
- 33 Kamerstukken II 2022/23, [31511](#), nr. 51
- 34 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Platform mobiel erfgoed. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/mobiel-erfgoed/platform-mobiel-erfgoed>
- 35 Green Labs NL - Community and resource platform for sustainable science in the Netherlands. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://www.greenlabs-nl.eu/>.
- 36 Onder genderstereotype rollen verstaan we: stereotype ideeën waarbij mannen en vrouwen kenmerken en rollen toegewezen krijgen, die worden bepaald en beperkt door hun sekse.
- 37 European Institute for Gender Equality (2012). *Gender equality and the environment: enhanced decision-making, qualifications and competitiveness in the field of climate change mitigation policy in the EU*, pagina 3. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%2011638%202012%20INIT/EN/pdf>
- 38 Feenstra, M. et al. (2022). *Klimaatverandering en Gender*. Verkennende studie naar de effecten van klimaatverandering en -adaptatie op gendergelijkheid in Nederland en Europa. Atria/75inQ. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via https://prod-cdn.atria.nl/wp-content/uploads/2022/02/16161047/Klimaatverandering-en-gender_Verkennende-studie_OCW-Feb-2022_Atria_75InQ.pdf
- 39 VHTO (2022). *Vrouwen in bèta, techniek en IT: Hoe behoud je ze als organisatie?* Whitepaper. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via https://www.vhto.nl/wp-content/uploads/2022/09/Whitepaper_Vrouwen_in_beta__techniek_en_IT_hoe_behoud_je_ze_als_organisatie.pdf
- 41 Techniekpact. *De monitor techniekpact*. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://www.techniekpact.nl/monitor/techniekpact>
- 42 Van Sonsbeek, J. (2022). *Kosten en baten van diversiteit op de werkvloer*. CPB. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://www.cpb.nl/column-kosten-en-baten-van-diversiteit-op-de-werkvloer>
- 43 Onder intersectioneel verstaan we: interacties tussen verschillende persoonlijkheidskenmerken, zoals gender, huidskleur, lhbtq+, beperking, sociale klasse, leeftijd, etniciteit, welke kunnen leiden tot unieke ervaringen van ongelijkheid, discriminatie en uitsluiting.
- 44 Onder klimaatbanen verstaan we: bèta-, techniek- en ict-banen.
- 45 Kamerstukken II 2022/23, [30420](#), nr. 374
- 46 Kamerstukken II 2022/23, [29544](#), nr. 1173
- 47 Kamerstukken II 2022/23, [30420](#), nr. 374
- 48 Kamerstukken II 2021/22, [30420](#), nr. 369
- 49 Boekmanstichting, Bureau 8080 (2022). *Duurzaamheid in de culturele sector: editie 2022 – kwantitatief deel*. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://www.boekman.nl/wp-content/uploads/2022/10/Duurzaamheid-in-de-culturele-sector-2022-Kwantitatief-deel.pdf>
- 50 PONT is gebaseerd op een lerend en reflectie studiomodel en bestaat uit 5 onderdelen die elkaar aanvullen, inspireren en informeren: de Praktijk, de Werkplaats, de School, de Tempel en het Plein. In PONT gaat het met name om het professionaliseren en emanciperen van de ontwerpsector, zodat ze een volwaardige samenwerkingspartner en adviseur van de publieke sector wordt. Daarnaast beoogt PONT om meer ruimte te creëren voor een ontwerpende aanpak binnen de context van de publieke sector
- 51 Ministerie van Buitenlandse Zaken. *Dossier: Europese Green Deal*. Geraadpleegd op 29 augustus 2023 via <https://ecer.minbuza.nl/ecer/dossiers/klimaat-en-milieu/europese-green-deal>
- 52 Netto-uitstoot van broeikasgasemissies in de Europese Unie ten opzichte van het niveau van 1990.

Fotografie

Pagina 8, 13: Tineke Dijkstra; Pagina 9: Hans Roggen; Pagina 14: Floor Catshoek; Pagina 16: Sar, Wouter van der – Fotograaf, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 15885-87802; Pagina 19: Arenda Oomen; Pagina 26,29: Valerie Kuypers; Pagina 27: Josje Deekens; Pagina 31: Rolf Reesink Pagina 33: Swart, Siebe - Fotograaf, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 12469-39402

Klimaat & Energie

Duurzaamheid in onderwijs, cultuur en wetenschap

Dit is een uitgave van het ministerie van
Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Oktober 2023

